

Dominik Kuciński*

PAMIĘĆ ZBIOROWA WARSZAWSKIEJ MŁODZIEŻY MATURALNEJ. KOMPONENT INTELEKTUALNY POSTAW WOBEC CZASU MINIONEGO

**Collective memory of the Warsaw's youth
Intellectual component of attitudes toward the past**

Abstract:

The article concerns the issue of the "collective memory", especially the collective memory of adolescents. It responds to the constantly increasing interest in the issues of social attitudes toward time, especially toward the past. The essence of the problem is not how the past affects the present shape of reality, but how the past is perceived by a contemporary youth, and how the attitude towards the past is subject to social factors.

The article presents some results of research, which were attended by 684 graduates students from 17 public secondary schools in Warsaw. The research was conducted using quantitative methods, and the basic research tool was a questionnaire survey. Theoretical basis for the study was a structural theory of attitudes, focusing on three components of attitudes towards the past: intellectual, emotional and behavioral. The article presents the results on the intellectual component, including such issues as: historical interest, attitude to history as a school subject, historical knowledge and the importance of historical knowledge for the modern man.

It turns out that young people are interested in history, although it should be emphasized that the interest isn't uniform, both in space and time. Youth is definitely more interested in modern history, especially in the Polish history. It is important that the relatively large interest in history doesn't go

* UKSW w Warszawie

hand in hand with the actual historical knowledge. Moreover, attitudes towards the past are determined by social factors, especially political interests, class profile, historical interest of father and sex.

Jeszcze kilkanaście lat temu mogło się wydawać, że zainteresowanie historią, czasem minionym, przeszłością, oraz ich wpływ na bieg wypadków bieżących będą systematycznie maleć. Autor „Samotnego tłumu” David Riesmann wskazywał, że w nowoczesnych społeczeństwach znaczenie tradycji będzie konsekwentnie coraz mniejsze¹. Podobnie jak w przypadku relacji między postępem technologicznym a sekularyzacją, tak i na tej płaszczyźnie socjologowie przewidywali, że wraz z postępem cywilizacyjnym znaczenie przeszłości i tradycji będzie coraz słabsze². Szczególnie rozpad bloku wschodniego, którego centrum stanowiła Moskwa oraz kompromitacja systemu komunistycznego, jako nieefektywnego i nieracjonalnego, mógł prowokować refleksje wskazujące na koniec historii³.

Jednak kolejne wydarzenia w wymiarze zarówno politycznym jak i gospodarczym, uświadomiły, że tego rodzaju założenia należy traktować z dużą dozą ostrożności. Przeszłość zwłaszcza wydarzenia związane z drugą wojną światową, w dalszym ciągu pojawiają się w kontekście relacji międzynarodowych⁴, coraz częściej zostaje przywrócona teraźniejszości, staje się tematem medialnym, kanwą dla różnego rodzaju produkcji filmowych, muzycznych, literackich, teatral-

¹ Zob. D. Riesman, **Samotny tłum**, Warszawa 1971, s. 21.

² Zob. E. Durkheim, **O podziale pracy społecznej**, Warszawa 1999, s. 369-377.

³ Zob. F. Fukuyama, **Koniec historii**, Poznań 2006.

⁴ Dość powiedzieć, że jak wynika z badań przeprowadzonych przez OBOP w sierpniu 2009 roku jedynie 42% respondentów deklaroowało, że wszystkie sprawy związane z wojną między Polakami a Żydami zostały już rozwiązane, w przypadku relacji polsko-niemieckich było to już tylko 31%, a w przypadku relacji polsko-rosyjskich zaledwie 25% respondentów. Wymownie uświadamia to, że wydarzenia sprzed blisko 70 lat w dalszym ciągu są postrzegane przez większość Polaków jako sprawy wciąż otwarte. Zob. **Kolektywna pamięć i niezakończona sprawy z II wojny światowej**, OBOP, sierpień 2009, s. 8-12.

nych, artystycznych, wątkiem poruszającym w codziennych rozmowach, argumentem w prowadzonych sporach, wzorem bądź przestrogą. Przeszłość coraz mocniej wchodzi także do turystyki jak i usług, pod płaszczykiem wszelkiego rodzaju elementów regionalizmu, tradycjonalizmu, kultury lokalnej. Jak wskazywał Karl Popper: „Nie sądzę, abyśmy mogli kiedykolwiek wyzwolić się całkowicie z więzów tradycji”⁵.

Nieprzypadkowo Aleida Assmann wskazuje, że na przełomie tysiącleci problem pamięci ulega nasileniu⁶. Wydaje się, że w tym kontekście szczególnie trafnie brzmią słowa Jerzego Szackiego: „Historia ostatniego stulecia zdaje się wskazywać, że charakterystyczna dla ubiegłowiecznej „socjologii historycznej” wizja postępu jako detradycjonalizacji wymaga poważnych korektur, których zaniedbanie może prowadzić do głębokich nieporozumień przy ocenie wielu współczesnych zjawisk społecznych, politycznych i ideologicznych”⁷.

W tym kontekście można stwierdzić, iż socjologiczne studia nad miejscem i rolą czasu minionego we współczesnym społeczeństwie polskim wpisują się w szczególnie ważne procesy oraz zjawiska, a także stwarzają podstawy ku lepszemu poznaniu uwarunkowań wpływających na taki a nie inny obraz przeszłości oraz na takie a nie inne przekonanie o znaczeniu czasu minionego dla współczesności.

Poniższy artykuł stanowi prezentację niektórych wyników uzyskanych w toku badań prowadzonych na potrzeby przygotowywanej rozprawy doktorskiej na temat pamięci zbiorowej warszawskiej młodzieży maturalnej w perspektywie strukturalnej teorii postaw. Badania ilościowe w oparciu o skonstruowany na potrzeby badań kwestionariusz ankiety, zostały zrealizowane w marcu i kwietniu 2011 roku

⁵ K. Popper, **Krytycyzm i tradycja**, Znak 7-8 (1963), s. 858 (856-872).

⁶ Zob. A. Assmann, *1998 – między historią a pamięcią*, **Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka**, M. Saryusz-Wolska (red.), Kraków 2009, s. 143-173.

⁷ J. Szacki, **Tradycja**, Warszawa 2011, s. 80.

w osiemnastu publicznych liceach ogólnokształcących na terenie Warszawy na próbie 684 maturzystów, uczęszczających do klas o zróżnicowanym profilu nauczania.

Przegląd społecznej refleksji nad czasem

Można odnieść wrażenie, że na przestrzeni wieków, w środowiskach naukowych niezwykle żywe były postawy kontestacyjne, wskazujące na potrzebę wybiegania w przyszłość, na potrzebę zmiany, odkrycia nowych znaczeń, nowych związków i relacji. Szczególnie wiek XVII i XVIII jako okres gwałtownego rozwoju nauk przyrodniczych były przestrzenią rozwoju postaw kontestacyjnych, postrzegających przeszłość i tradycję jako więzi krępujące ludzki umysł i poznanie⁸. Owocem tych tendencji była nie tylko rewolucja technologiczna i przemysłowa ale również rewolucja społeczna, której symbolem stała się Wielka Rewolucja Francuska⁹.

Znamienne, iż na przestrzeni XIX wieku wyraźne zaakcentowanie wpływu przeszłości na bieżące wydarzenia i procesy zostało sformułowane na płaszczyźnie myśli socjalistycznej i komunistycznej¹⁰. W dal-

⁸ Krótki przegląd literatury odnoszącej się do takiego ujęcia czasu minionego w środowisku naukowym tego okresu został przedstawiony w odrębnej pozycji. Zob. B. Łukaszewski, D. Kuciński, **Własnymi ścieżkami. Charakterystyka egzystencji w Warszawie w okresie sanacyjnym, wojennym i stalinowskim**, Warszawa 2014, s. 5.

⁹ Paradoksalnie właśnie to wydarzenie, tak jednoznaczne przełamanie pewnej bariery symbolicznej jakim stała się Rewolucja Francuska umożliwiło ukonstytuowanie się środowisk konserwatywnych, w dzisiejszym tego słowa rozumieniu, czyli broniących dziedzictwa przeszłości. Wcześniej taka postawa co do zasady nie mogła się ukształtować, albowiem brakowało wystarczająco silnych bodźców negujących znaczenie i wartość dziedzictwa kulturowego. Nieprzypadkowo najwybitniejszy klasyk myśli konserwatywnej to właśnie Edmund Burke, którego twórczość w znacznej mierze stanowiła kontestację Rewolucji Francuskiej, oraz afirmację tradycyjnego modelu rządów. Zob. E. Burke, **The Philosophy of Edmund Burke**, Ann Arbor 1960.

¹⁰ Rozwinięty przegląd tej problematyki przedstawił w osobnej publikacji Jerzy Szacki. Zob. J. Szacki, **Tradycja**, Warszawa 2011. Podstawową zmianą jaka się dokonała

szym okresie już na gruncie socjologicznym także Kazimierz Dobrowolski, który rozwinął pojęcie „podłoża historycznego”¹¹ czy też Antonio Gramsci¹² podkreślali znaczenie przeszłości dla wyjaśnienia mechanizmów, które wykreowały taki a nie inny obraz współczesności. Te rozważania i analizy teoretyczne stworzyły fundamenty dla późniejszego rozwoju stricte socjologicznej refleksji nad problematyką czasu minionego i pamięci zbiorowej.

Socjologiczne ujęcie problematyki czasu minionego

Wyżej wskazane zostały jedno z wielu koncepcji wpływu czasu minionego na teraźniejszość oraz determinowania współczesności poprzez procesy historyczne oraz dziedzictwo kulturowe czy materialne. Takie ujęcie relacji między przeszłością a teraźniejszością odnosi się do zjawiska, które można określić tradycją w wąskim, czyli obecności reliktyw przeszłości we współczesności¹³. Jerzy Szacki pisząc na temat tradycji w szerokim znaczeniu wskazywał na całokształt relacji między przeszłością a teraźniejszością, bez względu na kierunek oraz charakter¹⁴. Dalej w obszarze tegoż pojęcia wyróżniał trzy podstawowe znaczenia: czynnościowe (działania i procesy mające na celu transmisję kapitału kulturowego i materialnego kolejnym pokoleniom), przedmiotowe (ogół elementów ideowych i materialnych przekazywanych

w podejściu do przeszłości odnosiła się do utrwalenia poglądu, że współczesność jest uwarunkowana określonymi procesami historycznymi i nie da się jej zrozumieć przy abstrahowaniu od czasu minionego, co miało kapitalne znaczenie dla podejmowanych dalej studiów socjologicznych nad problematyką przeszłości.

¹¹ Zob. K. Dobrowolski, **Studia z pogranicza historii i socjologii**, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 9-10; K. Dobrowolski, *Teoria podłoża historycznego*, **Studia z pogranicza historii i socjologii**, Warszawa 1967, s. 10.

¹² Zob. A. Gramsci, **Pisma wybrane** t. I, Warszawa 1961, s. 227.

¹³ Zob. K. Dobrowolski, **Studia nad życiem społecznym i kulturą**, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 77; J. Szczepański, **Elementarne pojęcia socjologii**, Warszawa 1963, s. 47; P. Ariès, **Czas historii**, Gdańsk-Warszawa 1996, s. 35.

¹⁴ Zob. J. Szacki, **Tradycja**, Warszawa 2011, s. 37.

z pokolenia na pokolenie) oraz podmiotowe (sposób postrzegania przeszłości przez współczesnych)¹⁵. Dziewiętnastowieczne zainteresowania czasem minionym odnosiły się niemal wyłącznie do czynnościowego oraz przedmiotowego rozumienia tradycji, które w znacznej mierze lokują się w polu zainteresowań kulturoznawczych¹⁶ i historycznych, natomiast wyraźnie mniej socjologicznych.

Socjologiczna percepcja czasu minionego w przeważającej mierze będzie odnosiła się z kolei do podmiotowego rozumienia tradycji, czyli tego, w jaki sposób przeszłość jest postrzegana przez współcześnie żyjących i jaką odgrywa dla nich rolę¹⁷. Właśnie przestrzeń, którą Szacki określał mianem tradycji podmiotowej, Suchodolski jako pamięć żywą, Assmann jako pamięć komunikatywną, a Gramsci jako potoczną świadomość historyczną można do celów analitycznych określić mianem pamięci zbiorowej.

Konieczne jest także wprowadzenie wyraźnego rozróżnienia między pamięcią zbiorową jako społecznym wyobrażeniem o przeszło-

¹⁵ Tamże, s. 102.

¹⁶ Zob. B. Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958, s. 414.

¹⁷ Zob. P. T. Kwiatkowski, **Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji**, Warszawa 2008, s. 13. Powołując się na typologię tradycji zaproponowaną przez Jerzego Szackiego, warto odwołać się również do innych koncepcji, które aczkolwiek koncentrują się na innych osiach podziału, niemniej jednak pozostają w bliskiej relacji do wyżej przedstawionego podziału. Bogdan Suchodolski wyróżnił „tradycję pamiętaną” (bliską wiedzy historycznej) oraz pamięć żywą (bliską właśnie podmiotowemu wymiarowi tradycji. Zob. B. Suchodolski, *Tradycje kultury polskiej i perspektywy jej rozwoju*, **Kultura i Społeczeństwo** 4 (1966), s. 5-6. Z kolei Jan Assmann wskazał na podział między „pamięcią kulturową” (zinstytucjonalizowaną, bliską polityce historycznej) a „pamięcią komunikatywną” (indywidualizowaną, opartą na biografiach). Zob. M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, **Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka**, M. Saryusz-Wolska (red.), Kraków 2009, s. 31 (7-38). Z kolei Antonio Gramsci wyróżnił „krytyczną” oraz „potoczną” świadomość historyczną, z których właśnie druga pozostaje w bliskiej relacji z podmiotowym, żywym i komunikatywnym podejściem do czasu minionego.

ści a historią jako nauką¹⁸. Te dwa podejścia do przeszłości, reprezentowane przez pamięć zbiorową oraz przez historię krótko, aczkolwiek trafnie scharakteryzował Józef Chałasiński pisząc: „Historyk-kapłan kształtuje wielką postać historyczną taką, jaka ona powinna być z punktu widzenia teraźniejszego zapotrzebowania, podczas gdy zadaniem historyka-naukowca jest przedstawienie wielkiej postaci historycznej punktu widzenia tego, czy ona była dla jej współczesności”¹⁹.

Widać zatem wyraźnie, iż z punktu widzenia pamięci zbiorowej w ujęciu socjologicznym, kluczowym zagadnieniem jest sposób postrzegania przeszłości, ale konkretnie ze współczesnej perspektywy, w sposób intencjonalny i utylitarny. Istotą problemu nie są zatem fakty, ale przekonania i wartości²⁰, ale także sposób w jaki indywidualne biografie i uwarunkowania wpływają na sposób postrzegania przeszłości²¹.

¹⁸ N. Assorodobraj, „Żywa historia”. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze, *Studia socjologiczne* 2 (1963), s. 31.

¹⁹ J. Chałasiński, *Kultura i naród*, Warszawa 1968, s. 73.

²⁰ Zob. B. Szacka, *Czas przeszły pamięć mit*, Warszawa 2006, s. 23; G. Gorer, *National Character. Theory and Practice, The Study of Culture at Distance*, M. Mead, R. Métraux (red.), Chicago 1953, s. 79, cyt. za: J. Szacki, *Tradycja*, s. 221; M. Bloch, *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka*, Warszawa 1960, s. 57; N. Assorodobraj, „Żywa historia”..., s. 8; J. Possart, *Wybrane elementy „potocznej” świadomości historycznej mieszkańców miast Polski współczesnej*, Warszawa 1967, s. 5.

²¹ Wymownym przykładem tego, w jaki sposób biografie jednostek wpływają na sposób postrzegania przez nie przeszłości są wyniki badania przeprowadzonego przez OBOP w listopadzie 1998 roku, z których wynika, że w gronie byłych członków PZPR odsetek osób pozytywnie oceniających działalność partii był blisko dwukrotnie wyższy niż w gronie osób, które nie należały do niej. Zob. **Pamięć po PZPR. W pięćdziesiąt rocznicę powstania Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej**, OBOP, grudzień 1998, s. 10. Podobnie jeśli chodzi o stosunek do wprowadzenia stanu wojennego w 1981 roku z badań przeprowadzonych dokładnie dwadzieścia lat o tym wydarzeniu w gronie osób o poglądach lewicowych odsetek ocen usprawiedliwiających był ponad dwukrotnie wyższy niż wśród osób o poglądach prawicowych. Zob. **Niezmiennie oceny stanu wojennego, 1991-2001**, OPOB, grudzień 2001, s. 4. Analogicznie z badania przeprowadzonego przez CBOS w styczniu 2009 roku wynika, że wśród osób kontestujących system komunistyczny przed 1989 rokiem odsetek ocen pozytywnych wobec obrad Okrągłego stołu był aż o 17 pkt. proc. wyższy niż wśród zwolenników systemu PRL. Zob. M. Strzeszewski, **Dwudziesta rocznica obrad okrągłego stołu**, CBOS, luty

Tak rozumiana pamięć zbiorowa przyjmuje charakter współczesnego mitu/legendy, która ma porządkować otaczającą człowieka rzeczywistość, nadawać jej ład i sens, wskazywać na określone wartości i normy oraz ich legitymację²². Nie może zatem budzić zaskoczenia fakt, iż w tym ujęciu pamięć zbiorowa ociera się o wymiar sakralny, co również implikuje określone znaczenia, emocje a także przekłada się na zachowania i przekonania²³. Tym samym, problematyka badawcza zbiegać będzie ku symbolom, znaczeniom, interpretacjom oraz sensom nadawanym postaciom, miejscom i wydarzeniom z przeszłości jako konwencjonalnym konstruktor właściwym danej zbiorowości, zależnym od tego, komu i czemu mają służyć²⁴. Co więcej, obraz przeszłości jako właściwy określonej zbiorowości, siłą rzeczy posiada charakter dynamiczny, podatny na wpływy, kolejne rekonstrukcje i reinterpretacje, co

2009, s. 2. Z kolei jeszcze inny rodzaj zależności między indywidualnymi biografiami a postawą wobec przeszłości można dostrzec w wynikach badania przeprowadzonego przez CBOS w kwietniu 2010 roku, które wskazują na to jak silnie atmosfera domu rodzinnego oraz relacje między dziećmi a rodzicami wpływają na kształtowanie się zainteresowań historycznych dzieci. Zob. A. Stasik, **Młodsze pokolenia o „Solidarność”**, CBOS, czerwiec 2010, s. 4.

²² Zob. E. Auerbach, **Mimesis. Rzeczywistość przedstawiona w literaturze Zachodu** T. I, Warszawa 1968, s. 72; Zob. M. Eliade, **Traktat o historii religii**, Warszawa 1966, s. 393; M. Eliade, **Aspekty mitu**, Warszawa 1998, s. 18.

²³ Zob. E. Cassirer, **Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury**, Warszawa 1971, s. 353-354.

²⁴ Zob. A. Tarczyński, **Tradycja. Społeczne doświadczenie przeszłości**, Toruń 2008, s. 9; E. Tarkowska, **Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań**, Wrocław 1987, s. 10. O tym jak odległe mogą być zbiorowe wyobrażenia na temat szczególnie ważnych miejsc-symboli historycznych, świadczyć mogą badania przeprowadzone przez OBOP w styczniu 2000 roku. Okazało się, że co czwarty respondent wskazał, że w obozie oświęcimskim zginęło ponad pięć milionów ludzi. Tak ogromna liczba potencjalnych ofiar mogłaby przeczyć zdrowemu rozsądkowi, jednak należy brać pod uwagę właśnie symboliczne znaczenie Oświęcimia na mapie pamięci polskiego społeczeństwa. Zob. **Oświęcim – przeszłość a teraźniejszość w opiniach Polaków**, OBOP luty 2000, s. 5.

implikuje konieczność na nowo podejmowanych, cyklicznych badań socjologicznych²⁵.

Za prekursora socjologicznej refleksji nad problematyką czasu minionego uznaje się francuskiego socjologa Maurice Halbwachsa, który zainteresowanie pamięcią przejął od Henry Bergsona, natomiast inklinacje socjologiczne rozwinął pod kierunkiem Emile Durkheima. Wskazywał on na to, że poszczególne klasy społeczne posiadają własną tradycję, właściwy sobie sposób postrzegania czasu minionego, który jest przekazywany z pokolenia na pokolenie w obrębie tej klasy, co oznaczało, iż pamięć ma charakter zbiorowy i jest warunkowana społecznie²⁶.

Ścieżka interpretacyjna zaproponowana przez Halbwachsa znalazła kontynuację i warto podkreślić, że właśnie na płaszczyźnie polskiej socjologii problematyka społecznej percepcji czasu minionego zyskała wyjątkową popularność²⁷. Co szczególnie ważne, właśnie na gruncie polskim zainaugurowano pierwsze socjologiczne badania empiryczne nad zagadnieniem zróżnicowanego postrzegania przeszłości w społeczeństwie, przeprowadzone pod kierunkiem Niny Assorodobraj²⁸. Kolejne dekady przyniosły dalsze socjologiczne badania nad postrzeganiem czasu minionego w społeczeństwie²⁹. Tym samym niniejszy arty-

²⁵ Zob. P. Berger, **Zaproszenie do socjologii**, Warszawa 2002, s. 59; D.L. Schacter, **Siedem grzechów pamięci. Jak zapominamy i zapamiętujemy**, Warszawa 2003, s. 22.

²⁶ Zob. M. Halbwachs, **Społeczne ramy pamięci**, Warszawa 1969, s. 421-422.

²⁷ Zob.: S. Czarnowski, *Dawność i teraźniejszość w kulturze*, **Dzieła t. 1**, Warszawa 1956; S. Czarnowski, *Kultu bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk bohater narodowy Irlandii*, **Dzieła t. 4**, Warszawa 1956; K. Kelles-Krauz, **Pisma wybrane t. 1**, Warszawa 1962, s. 241-277; L. Krzywicki, *Idea a życie*, **Wybór pism**, Warszawa 1978, s. 817-937; N. Assorodobraj, *Rola historii w narodzinach świadomości narodowej w Afryce Zachodniej*, **Studia Socjologiczne** (1967) nr 1, s. 73-109.

²⁸ Zob. N. Assorodobraj, *Żywa historia*, s. 5-45.

²⁹ Zob. J. Jerschina, **Naród w świadomości młodzieży. Studium socjologiczne wpływu procesów industrializacji i urbanizacji na świadomość narodową młodzieży dorastającej**, Kraków 1978; H. Śnieżek, *Stan świadomości historycznej żołnierzy powołanych do odbycia zasadniczej służby wojskowej*, **Historia i wychowanie**, War-

kuł wpisuje się w prowadzoną debatę naukową, a także stanowi nowy punkt widzenia, nową próbę ujęcia tej kwestii.

Komponent intelektualny postaw wobec czasu minionego

Całościowy projekt badawczy uwzględniał wszystkie trzy komponenty postaw warszawskiej młodzieży maturalnej wobec czasu minionego, jednak ze względu na ograniczone ramy niniejszego artykułu możliwym jest jedynie ograniczone przedstawienie najważniejszych obserwacji poczynionych w obszarze komponentu intelektualnego³⁰.

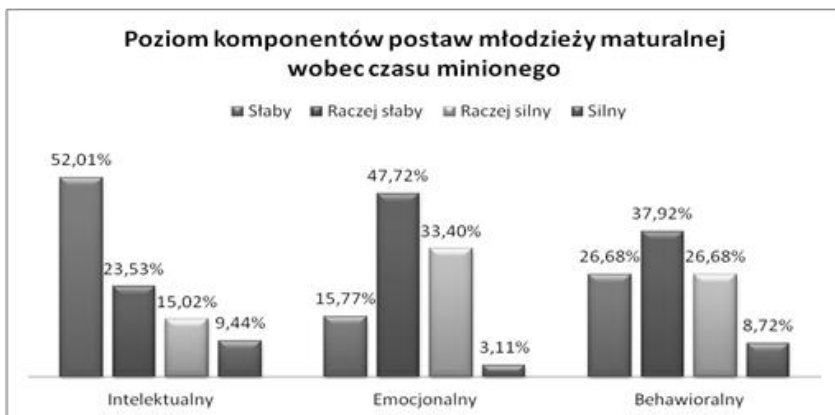
W celu dokonania analizy społecznych uwarunkowań komponentu intelektualnego postaw wobec czasu minionego, skonstruowany został syntetyczny wskaźnik tegoż komponentu. Na jego wartość składa się szereg zmiennych zależnych: ogólne zainteresowania historyczne, poziom wiedzy historycznej, poczucie znaczenia wiedzy historycznej dla współczesnego człowieka, pozytywny stosunek do lekcji historii w szko-

szawa 1983; J. Mazur, *Z badań nad świadomością historyczną młodzieży szkolnej*, **Wiadomości Historyczne** (1985) nr 3; J. Rulka, *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historyczno-dydaktycznych*, **Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych. Materiały konferencji naukowej**, J. Maternicki (red.), Warszawa 1985; J. Rulka, **Świadomość historyczna młodzieży szkolnej**, *Pamiętnik XII Zjazdu Historyków Polskich*, Katowice 1979; J. Bartkowski, **Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne**, Warszawa 2003; B. Szacka, **Przeszłość w świadomości inteligencji polskiej**, Warszawa 1983; A. Pawełczyńska, **Żywa historia – pamięć i ocena lat okupacji**, Warszawa 1977; B. Szacka, *Stosunek do tradycji narodowej jako odzwierciedlenie systemu wartości studentów uczelni warszawskich*, **Studia Socjologiczne** (1981) nr 2; B. Szacka, A. Sawisz, **Czas przeszły I pamięć społeczna**, Warszawa 1990; A. Szpociński, *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, **Przeszłość jako przedmiot przekazu**, A. Szpociński, P.T. Kwiatkowski (red.), Warszawa 2006.

³⁰ W obrębie intelektualnego komponentu postaw wobec czasu minionego uwzględnione zostały takie elementy jak: zainteresowania historyczne, historia jako przedmiot szkolny, wiedza na temat wybranych wydarzeń z historii Polski, opinia na temat znaczenia wiedzy historycznej dla współczesnego człowieka.

le, czytelnictwo książek historycznych oraz oglądanie filmów o tematyce historycznej.

Zbiorcze wyniki przedstawiające poziom wartości wskaźników poszczególnych komponentów postaw wobec czasu minionego został przedstawiony na poniższym wykresie. Wyraźnie widać, że na tle dwóch pozostałych komponentów intelektualny wymiar postaw wobec czasu minionego charakteryzuje się najniższym poziomem, z wyraźną przewagą odpowiedzi wskazujących na „słaby” poziom. Tak jak zostało wyżej powiedziane, nie należy tego jednoznacznie interpretować jako wskaźnika niewielkiej wiedzy historycznej młodzieży, albowiem na kształt syntetycznego wskaźnika komponentu składały się także ogólne zainteresowania historyczne, ocena historii jako przedmiotu szkolnego jak i opinia na temat znaczenia wiedzy historycznej.

W badaniu wykorzystany został szeroki zestaw zmiennych niezależnych, które mogły pozwolić na scharakteryzowanie społecznych uwarunkowań kształtowania się postaw wobec czasu minionego³¹.

³¹ Te zmienne to: płeć, profil klasy, posiadanie rodzeństwa, subiektywna ocena sytuacji ekonomicznej gospodarstwa domowego, wykształcenie rodziców, zainteresowania historyczne rodziców i znajomych, zainteresowania polityczne respondentów,

Dzięki przeprowadzonej analizie regresji liniowej możliwym stało się oszacowanie, które z uwzględnionych w badaniu zmiennych niezależnych wywierały statystycznie istotny wpływ na poziom wskaźnika komponentu intelektualnego i jaki charakter miał ten wpływ. Wstępna analiza wykazała, że część z predyktorów nie wpływa istotnie na zmienną zależną, stąd też zostały usunięte z modelu³². Tak utworzony model wyjaśniał blisko 28% wariancji zmiennej zależnej (skorygowane r-kwadrat wyniosło 0,269). Analiza wariancji wykazała, że model okazał się być dobrze dopasowany do danych, lepiej niż średnia umożliwia przewidywanie wartości wskaźnika komponentu intelektualnego postaw wobec czasu minionego badanej młodzieży licealnej: $F(7,489)=27,048$, $p<0,001$. Uzyskane współczynniki regresji zostały zamieszczone w poniższej tabeli.

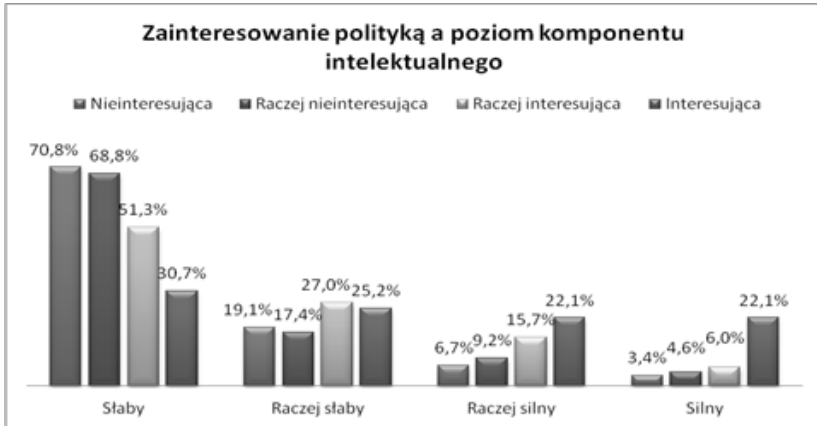
	<i>B</i>	<i>SE</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
(Stała)	-0,715	0,082		-8,766	0,000
Profil klasy. Humanistyczny	0,111	0,023	0,187	4,848	0,000
Płeć	0,078	0,021	0,148	3,776	0,000
Zainteresowanie polityką	0,068	0,011	0,250	6,293	0,000
Znaczenie wartości prospołecznych	0,046	0,012	0,151	3,738	0,000
Poglądy na skali lewica vs. Prawica	0,048	0,013	0,145	3,593	0,000
Znaczenie historii dla ojca	0,105	0,027	0,155	3,971	0,000
Znaczenie historii dla znajomych	0,087	0,028	0,119	3,058	0,002

Jak widać wyraźnie najsilniejszy wpływ na wartość wskaźnika komponentu intelektualnego postaw wobec czasu minionego mają zainteresowania polityczne respondentów, następnie humanistyczny

religijność, wartości prospołeczne i indywidualistyczne, autodeklaracja poglądów na skali lewica vs. prawica.

³² Do ostatecznej analizy regresji liniowej wykorzystano siedem predyktorów: płeć, humanistyczny profil klasy, zainteresowania historyczne ojca oraz znajomych, zainteresowania polityczne respondenta, autodeklarację poglądów na skali lewica vs. prawica oraz znaczenie wartości prospołecznych.

profil klasy, dalej znaczenie historii dla ojca, znaczenie wartości prospołecznych, płeć, autodeklaracja poglądów na skali lewica vs. prawica i w końcu znaczenie historii dla znajomych³³. Relacje zachodzące pomiędzy zainteresowaniami politycznymi młodzieży a poziomem wskaźnika komponentu intelektualnego postaw wobec czasu minionego przedstawia poniższy wykres.

Okazuje się, że wśród osób deklarujących duże zainteresowanie wydarzeniami politycznymi przeszło co piąty respondent uzyskał również wysoki poziom wskaźnika komponentu intelektualnego postaw wobec czasu minionego. Z drugiej strony przeszło 70% osób w ogóle nieinteresujących się polityką uzyskało niski poziom wskaźnika komponentu intelektualnego postaw wobec czasu minionego. Wydaje się być to ważnym spostrzeżeniem, iż aktywna postawa intelektualna wobec przeszłości jest wyraźnie i pozytywnie powiązana z zaangażowaną postawą wobec problemów natury politycznej.

³³ W przypadku wszystkich uwzględnionych w modelu zmiennych zaobserwowano zależność dodatnią. Odnosnie płci wyższa wartość wskaźnika komponentu intelektualnego okazała się charakterystyczna dla chłopców, natomiast w zakresie kontinuum postaw na skali lewica vs. prawica z wyższą wartością wskaźnika powiązane są postawy prawicowo-konserwatywne.

Przechodząc do analizy wybranych elementów składowych syntetycznego wskaźnika komponentu intelektualnego postaw wobec czasu minionego badanej młodzieży maturalnej w pierwszej kolejności warto przyjrzeć się ogólnym zainteresowaniom historycznym. Okazuje się, że w tym aspekcie postawy młodzieży mają charakter wyraźnie ambiwalentny, co prezentuje poniższy wykres.

Co szczególnie ważne niewiele ponad połowa respondentów zadeklarowała wysokie bądź raczej wysokie zainteresowania tematami historycznymi³⁴, co podważa pojawiające się stosunkowo często przekonania o tym, że dla współczesnej młodzieży historia nie jest już atrakcyjna i nie potrafi jej zainteresować³⁵.

³⁴ Z badań realizowanych przez OBOP w 1996 roku na ogólnopolskiej reprezentatywnej próbie wynikało, iż odsetek osób deklarujących zainteresowania historyczne wśród osób do 24 lat wynosił jedynie 19%. Należy zatem zauważyć zdecydowany wzrost poziomu zainteresowań historycznych w zestawieniu z połową lat 90-tych. Zob. **Świadomość historyczna Polaków**, OBOP, kwiecień 1996, s. 7.

³⁵ Podobnie jak wcześniej, tak i tu najsilniejszy pozytywny wpływ na poziom zainteresowań historycznych młodzieży wywierają: zainteresowania polityczne, płeć, zainteresowania historyczne ojca, znaczenie dobra ojczyzny i rozwoju miasta oraz zainteresowania historyczne znajomych.

Jeżeli natomiast uwzględni się również zróżnicowanie zainteresowań historycznych ze względu na przedmiot jak i okres, wówczas okazuje się, że w określonych zakresach zainteresowania historyczne młodzieży są relatywnie bardzo wysokie. Pod tym względem bardzo wymowna jest poniższa tabela, która wskazuje sumaryczny poziom „dużego” i „raczej dużego” zainteresowania młodzieży poszczególnymi tematami z historii.

Zainteresowania historyczne młodzieży ze względu na przedmiot				
Powszechna	Europy	Polski	Regionu i miasta	
38,94%	36,91%	61,95%	33,48%	
Zainteresowania historyczne młodzieży ze względu na okres historii Polski				
Przedrozbiorowa	Rozbiorów	Międzywojenna	PRL	III RP
27,3%	29,46%	50,82%	57,31%	46,42%

Prezentowane wyniki wydają się szczególnie ważne, zwłaszcza w perspektywie wprowadzanych zmian w systemie edukacji historycznej. Jak widać, w opinii młodzieży maturalnej, najbardziej interesującymi wymiarami historii są: historia Polski oraz historia XX wieku, na których to polach zainteresowania historyczne badanej młodzieży wahają się w przedziale od 50 do 60%³⁶. Uwzględniając fakt, że blisko 30% respondentów stanowili uczniowie klas o profilu ścisłym, czyli deklarujące relatywnie zdecydowanie niższe zainteresowania historią, należy powiedzieć, że jest to wynik bardzo wysoki. Oznacza to, że wbrew pojawiającym się opiniom, młodzież jest zainteresowana historią własnego kraju oraz historią najnowszą.

³⁶ Wyniki te korespondują z wynikami badań z 2003 roku komentowanymi przez Barbarę Szacką z 2003 roku, z których wynikało, że dostrzegalne było w polskim społeczeństwie skrócenie horyzontu czasowego postaw wobec czasu minionego właśnie do okresu XX wieku. Zob. B. Szacka, *Przebudowa ustrojowa i pamięć przeszłości, Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, J. Wasilewski (red.), Warszawa 2006, s. 423.

Krótko warto wspomnieć także o opinii na temat historii jako przedmiotu szkolnego. Z przeprowadzonych badań wynika, że w opinii młodzieży historia jako przedmiot szkolny cieszy się relatywnie wysoka popularnością (27,8% respondentów wskazało na historię jako jeden z trzech ulubionych przedmiotów szkolnych). Wyższą popularnością cieszą się jedynie najważniejsze przedmioty: język polski, matematyka, język obcy, a także – ze zrozumiałych względów – WF oraz WOS³⁷. Koniecznym jest tu również uzupełnienie, że na pytanie o liczbę lekcji historii w szkole 22,9% respondentów wskazało, że liczba lekcji historii powinna zostać zwiększona, a jedynie 16,7% wyraziło pogląd przeciwny.

Kolejnym interesującym zagadnieniem podejmowanym w toku prowadzonych analiz jest wiedza na temat szczególnie ważnych wydarzeń z historii Polski. W tym celu postawionych zostało dziewięć pytań dotyczących znajomości daty rocznej następujących wydarzeń: chrzest Polski, bitwa pod Grunwaldem, pierwsza wolna elekcja, podpisanie konstytucji 3 maja, powstanie listopadowe, powstanie styczniowe, powstanie warszawskie, powstanie NSZZ „Solidarność” oraz wprowadzenie stanu wojennego. Zestawienie prawidłowych odpowiedzi na te pytania przedstawia poniższy wykres.

³⁷ Jest znamienym, że historia cieszy się większą popularnością niż mogłoby się wydawać atrakcyjne przedmioty jak: informatyka, geografia, biologia, nie wspominając już o chemii czy fizyce.

Biorąc pod uwagę znaczenie uwzględnionych w badaniu wydarzeń oraz wymóg wskazania jedynie daty rocznej, należy ocenić, że poziom wiedzy historycznej maturzystów okazał się przeciętny czy wręcz słaby. Znamiennym jest fakt, że co trzeci maturzysta z warszawskich liceów ogólnokształcących nie potrafił wskazać prawidłowej daty rocznej powstania warszawskiego³⁸. Tylko niespełna połowa respondentów wskazała prawidłową datę roczną wprowadzenia stanu wojennego, a tylko co trzeci właściwie wskazał datę roczną powstania „Solidarności”³⁹. W istocie jedynym wydarzeniem, które można określić jako kanoniczne jest bitwa pod Grunwaldem⁴⁰,

³⁸ Z drugiej jednak strony biorąc pod uwagę wyniki badania przeprowadzonego przez CBOS w lipcu 2009 roku jedynie 68% mieszkańców Warszawy (biorąc pod uwagę zarówno młodzież jak i starszych) potrafiło wskazać prawidłową datę wybuchu powstania warszawskiego. Zob. R. Boguszewski, M. Feliksiak, **Powstanie warszawskie w pamięci zbiorowej**, CBOS, lipiec 2009, s. 5.

³⁹ Warto również wspomnieć, że uwzględniając deklarowane źródła wiedzy historycznej, okazuje się, że wiedza o wydarzeniach z najnowszej historii Polski („Solidarność” i stan wojenny) jest pozytywnie powiązana z samodzielną lekturą książek i atlasów historycznych, a nie ze szkołą.

⁴⁰ Uzyskany w badaniu postaw młodzieży wobec czasu minionego wynik dotyczący znajomości daty rocznej bitwy pod Grunwaldem należy określić jako bardzo wysoki. Dla porównania, w badaniu prowadzonym przez CBOS w czerwcu 2010 roku okazało się, że aż 27% badanych nie potrafiło wskazać prawidłowej daty rocznej tego wydar-

ponieważ nawet w przypadku chrztu Polski, aż co czwarty maturzysta nie wskazał prawidłowej daty rocznej⁴¹.

Należy zatem ocenić, że pomimo stosunkowo dużych zainteresowań właśnie historią Polski oraz historią najnowszą, rzeczywisty poziom wiedzy w tym zakresie jest daleko niewystarczający, albowiem jedynie niespełna połowa respondentów wskazała prawidłową datę roczną wprowadzenia stanu wojennego⁴², a tylko co trzeci właściwie wskazał datę roczną powstania „Solidarności”. Warto również wspomnieć, że uwzględniając deklarowane źródła wiedzy historycznej, okazuje się, że wiedza o wydarzeniach z najnowszej historii Polski („Solidarność” i stan wojenny) jest pozytywnie powiązana z samodzielną lekturą książek i atlasów historycznych, a nie ze szkołą. Nasuwa się zatem wniosek, iż niedosyt wiedzy historycznej szczególnie na temat wydarzeń z najnowszej historii Polski wynika przede wszystkim z błędów popełnianych na poziomie edukacji historycznej, szczególnie na poziomie systemu nauczania historii w szkole.

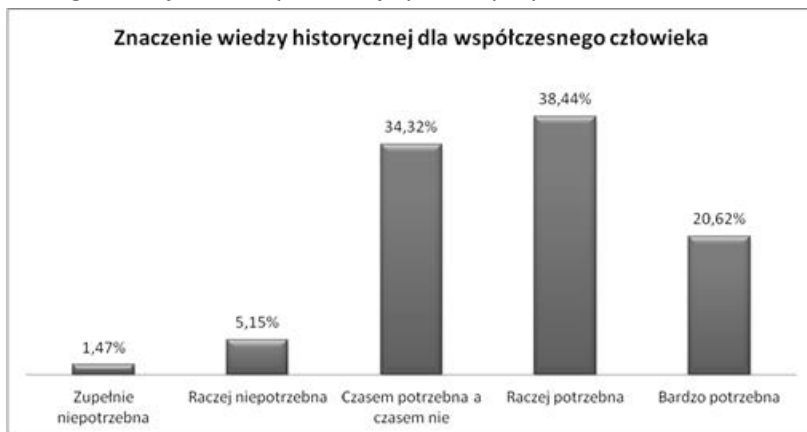
Ostatnim zagadnieniem podjętym w niniejszym artykule dotyczącym elementów komponentu intelektualnego postaw młodzieży maturalnej wobec czasu minionego jest opinia na temat znaczenia

zenia. Zob. M. Herrmann, **Bitwa pod Grunwaldem w pamięci zbiorowej Polaków**, CBOS, lipiec 2010, s. 9.

⁴¹ Należy jednak uwzględnić szerszy kontekst zjawiska, z którego bowiem wynika, że co do zasady znajomość historii nie stoi na najwyższym poziomie. Dość powiedzieć, że jak wynika z badania OBOP z listopada 2004 roku przeszło co trzeci Polak nie był w stanie wskazać prawidłowej daty odzyskania przez Polskę niepodległości, a kohorcie wiekowej 15-19 odsetek ten wzrastał aż do 46%. Zob. **O odświeżonej pamięci narodowej**, OBOP, listopad 2004, s. 3.

⁴² W tym kontekście należy przypomnieć, że zgodnie z badaniami przeprowadzonymi przez OBOP w listopadzie 2001 roku w kohorcie wiekowej 15-19 lat jedynie 16% respondentów wskazało prawidłową datę dzienną wprowadzenia stanu wojennego. Można przyjąć, że jest bardzo prawdopodobne, iż przy zastosowaniu takiej formuły pytania w analizowanych badaniach przeprowadzonych wśród młodzieży maturalnej wynik byłby zbliżony. Zob. **Pamięć o stanie wojennym dwadzieścia lat później**, OBOP, grudzień 2001, s. 15.

wiedzy historycznej dla współczesnego człowieka. Wielokrotnie można było słyszeć opinie, jakoby dla dzisiejszej młodzieży historia stanowiła niegodny zainteresowania przeżytek, którego praktyczne wykorzystanie jest ograniczone do minimum. Tymczasem uzyskane w badaniu wyniki nakazują zachowanie daleko posuniętej ostrożności przy stawianiu tego rodzaju tez, co prezentuje poniższy wykres.

Jak wynika z powyższych danych wyraźna większość (blisko 60% respondentów) młodzieży wyraziła przekonanie, że wiedza historyczna jest potrzebna współczesnemu człowiekowi. Co ważne i godne podkreślenia, jedynie niespełna 7% badanych wyraziło pogląd przeciwny. Zestawiając dane dotyczące opinii na temat znaczenia wiedzy historycznej dla współczesnego człowieka z wykorzystanymi w badaniu zmiennymi niezależnymi o charakterze społeczno-ekonomicznym, możemy dowiedzieć się, jakie czynniki i w jakim stopniu wpływają na tą opinię. Podobnie jak w przypadku ogólnego wskaźnika komponentu intelektualnego postaw wobec czasu minionego oraz zainteresowań historycznych, tak i w tym wypadku pozytywna ocena znaczenia wiedzy historycznej jest powiązana dodatnio przede wszystkim z takimi zmiennymi jak: zainteresowania polityczne, znaczenie dobra ojczyzny i mia-

sta, zainteresowania historyczne ojca, poglądami konserwatywnymi czy humanistycznym profilem klasy. Inne zmienne niezależne, które były pozytywnie związane z oceną znaczenia wiedzy historycznej dla współczesnego człowieka to: wiara religijna, zainteresowania historyczne matki i znajomych oraz znaczenie kontaktów z kulturą i sztuką.

W tym kontekście warto uwzględnić jeszcze jeden element, mianowicie, do czego i w jakich sytuacjach wiedza historyczna może być przydatna współczesnemu człowiekowi w opinii młodzieży. Pytanie to w kwestionariuszu ankiety zostało celowo pozostawione jako otwarte, tak aby w żaden sposób nie sugerować respondentom gotowych odpowiedzi, chcąc poznać ich rzeczywiste wyobrażenia i przekonania. Uzyskane odpowiedzi zostały następnie zanalizowane i skatalogowane w dziewięciu kategoriach, których rozkład został zaprezentowany na poniższym wykresie.

Jak widać, pierwsze cztery kategorie odpowiedzi wyróżniają się w sposób zdecydowany i są to: kształtowanie świadomości i tożsamości narodowej⁴³, wyciąganie wniosków z wcześniej popełnianych błędów, element wiedzy obywatelskiej oraz możliwość zrozumienia współczesnej sytuacji oraz mechanizmów, które do niej doprowadziły. Wynika

⁴³ Zob. M. Oakeshott, *Edukacja polityczna, Wieża Babel i inne eseje*, M. Oakeshott (red.), Warszawa 1999, s. 21-58.

z tego, że utylitarny wymiar wiedzy historycznej w świadomości badanej młodzieży maturalnej ciąży w stronę czynników natury ogólnospołecznej, związanej z funkcjonowaniem państwa i społeczeństwa. Łatwo zauważyć, że wyniki te korespondują z wcześniej przedstawianymi, które wskazywały na fakt, iż intelektualny komponent postaw wobec czasu minionego, a także elementy, które się na niego składają, są silnie powiązane z wymiarem ogólnospołecznym i/lub prospołecznym.

Wnioski końcowe

Kończąc ten krótki z konieczności przegląd wyników badań nad postawami warszawskiej młodzieży maturalnej wobec czasu minionego odnoszących się do komponentu intelektualnego, można postawić kilka istotnych wniosków:

Zainteresowania historyczne młodzieży są stosunkowo wysokie oraz silnie różnicowane ze względu na przedmiot oraz okres historyczny. Największą popularnością wśród uczniów klas maturalnych cieszyły się zagadnienia związane z historią Polski oraz historią XX wieku.

Historia jako przedmiot szkolny cieszy się relatywnie wysoką popularnością, ustępując jedynie najważniejszym przedmiotom (obowiązkowym na maturze), a także wychowaniu fizycznemu oraz wiedzy o społeczeństwie.

Więcej niż sześcioro na dziesięciu maturzystów wskazywało, że liczba lekcji historii w programie nauczania nie powinna być zmieniana, a dalszych dwóch na dziesięciu zadeklarowało chęć zwiększenia liczby lekcji historii. Dane te, w zestawieniu z wcześniej wskazanymi dotyczącymi zainteresowań historycznych młodzieży powinny być uwzględnione przy projektowaniu zmian w systemie edukacji historycznej.

Wiedza historyczna zwłaszcza dotycząca wydarzeń z historii najnowszej jest niewspółmiernie mała w porównaniu z deklarowanymi zainteresowaniami historycznymi. Oznacza to, że pomimo deklarowa-

nego zainteresowania oraz znaczenia wiedzy historycznej dla współczesnego człowieka, młodzież kończąca liceum ma mimo wszystko problem ze wskazaniem daty rocznej najważniejszych wydarzeń z historii Polski (wyjątkiem jest tutaj bitwa pod Grunwaldem).

Młodzież w zdecydowanej większości wskazuje, iż w jej przekonaniu wiedza historyczna jest potrzebna współczesnemu człowiekowi. Najczęściej wskazywane wymiary zastosowania wiedzy o przeszłości lokują się w obrębie ogólnospołecznym bądź prospołecznym, dotyczą kształtowania tożsamości narodowej, rozumienia otaczającej nas rzeczywistości, wyciągania wniosków z popełnianych błędów.

Last but not least – poziom wskaźnika komponentu intelektualnego postaw wobec czasu minionego oraz elementów, które się nań składają, jest silnie powiązany z charakterystyką wskazującą na nastawienie prospołeczne (zainteresowanie polityką oraz wysokie znaczenie dobra ojczyzny i miasta) a także z oddziaływaniem zainteresowań historycznych ojca, rzadziej znajomych, a wyraźnie rzadziej matki. Należy zatem zakładać istnienie dialektycznego związku między aktywną postawą wobec czasu minionego a postawami prospołecznymi i możliwością rozwoju kapitału społecznego. Głębsza świadomość procesów historycznych oraz dziedzictwa narodowego wpływa na wzrost zaangażowania prospołecznego oraz silniejsze utożsamianie się z ideą dobra wspólnego jakim jest państwo i naród.

Z tego też względu przedstawione wyniki badań uświadamiają jak ważnym zagadnieniem jest rozwój odpowiedniej polityki historycznej oraz edukacji historycznej skierowanej ku młodzieży, albowiem z jednej strony widać, że młodzież ta chciałaby wiedzieć więcej o przeszłości, uważa tą wiedzę za potrzebną, ale brakuje mechanizmów i programów jej aktywizacji w tym kierunku, aczkolwiek należy powiedzieć, że w ostatnich latach sytuacja uległa wyraźnej poprawie, co jest jednak tematem na całkiem odrębną publikację.

Wykorzystana literatura:

- Ariès P., **Czas historii**, Gdańsk-Warszawa 1996
- Assorodobraj N., *Rola historii w narodzinach świadomości narodowej w Afryce Zachodniej*, **Studia Socjologiczne** (1967) nr 1
- Assorodobraj N., *„Żywa historia”. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*, **Studia socjologiczne** (1963) nr 2
- Assmann A., *1998 – między historią a pamięcią*, **Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka**, M. Saryusz-Wolska (red.), Kraków 2009
- Auerbach E., **Mimesis. Rzeczywistość przedstawiona w literaturze Zachodu**, t. 1, Warszawa 1968
- Berger P., **Zaproszenie do socjologii**, Warszawa 2002
- Bloch M., **Pochwała historii czyli o zawodzie historyka**, Warszawa 1960
- Burke E., **The Philosophy of Edmund Burke**, Ann Arbor 1960
- Cassirer E., **Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury**, Warszawa 1971
- Chałasiński J., **Kultura i naród**, Warszawa 1968
- Czarnowski S., *Dawność i teraźniejszość w kulturze*, **Dzieła**, t. 1, Warszawa 1956
- Czarnowski S., *Kultu bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk bohater narodowy Irlandii*, **Dzieła**, t. 4, Warszawa 1956
- Dobrowolski K., **Studia nad życiem społecznym i kulturą**, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966
- Dobrowolski K., **Studia z pogranicza historii i socjologii**, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967
- Dobrowolski K., *Teoria podłoża historycznego*, **Studia z pogranicza historii i socjologii**, Warszawa 1967
- Durkheim E., **O podziale pracy społecznej**, Warszawa 1999
- Eliade M., **Aspekty mitu**, Warszawa 1998
- Eliade M., **Traktat o historii religii**, Warszawa 1966

- Fukuyama F., **Koniec historii**, Poznań 2006
- Gorer G., *National Character. Theory and Practice*, **The Study of Culture at Distance**, M. Mead, R. Métraux (red.), Chicago 1953
- Gramsci A., **Pisma wybrane**, t. 1, Warszawa 1961
- Halbwachs M., **Społeczne ramy pamięci**, Warszawa 1969
- Kelles-Krauz K., **Pisma wybrane**, t. 1, Warszawa 1962
- Krzywicki L., *Idea a życie*, **Wybór pism**, Warszawa 1978
- Kwiatkowski P.T., **Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji**, Warszawa 2008
- Łukaszewski B., Kuciński D., **Własnymi ścieżkami. Charakterystyka egzystencji w Warszawie w okresie sanacyjnym, wojennym i stalinowskim**, Warszawa 2014
- Malinowski B., **Szkice z teorii kultury**, Warszawa 1958
- Oakeshott M., *Edukacja polityczna*, **Wieża Babel i inne eseje**, M. Oakeshott (red.), Warszawa 1999
- Possart J., **Wybrane elementy „potocznej” świadomości historycznej mieszkańców miast Polski współczesnej**, Warszawa 1967
- Popper K., **Krytycyzm i tradycja**, Znak (1963) nr 7-8
- Riesman D., **Samotny tłum**, Warszawa 1971
- Saryusz-Wolska M., *Wprowadzenie*, **Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka**, M. Saryusz-Wolska (red.), Kraków 2009
- Schacter D.L., **Siedem grzechów pamięci. Jak zapominamy i zapamiętujemy**, Warszawa 2003
- Suchodolski B., *Tradycje kultury polskiej i perspektywy jej rozwoju*, **Kultura i Społeczeństwo** (1966) nr 4
- Szacka B., **Czas przeszły pamięć mit**, Warszawa 2006
- Szacka B., *Przebudowa ustrojowa i pamięć przeszłości*, **Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian**, J. Wasilewski (red.), Warszawa 2006
- Szacki J., **Tradycja**, Warszawa 2011

Szczepański J. , **Elementarne pojęcia socjologii**, Warszawa 1963

Tarczyński A., **Tradycja. Społeczne doświadczenie przeszłości**, Toruń 2008

Tarkowska E., **Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań**, Wrocław 1987

Wykorzystane raporty z badań:

CBOS

Boguszewski R., Feliksiak M., **Powstanie warszawskie w pamięci zbiorowej**, CBOS, lipiec 2009

Herrmann M., **Bitwa pod Grunwaldem w pamięci zbiorowej Polaków**, CBOS, lipiec 2010

Stasik A., **Młodsze pokolenia o „Solidarność”**, CBOS, czerwiec 2010

Strzeszewski M., **Dwudziesta rocznica obrad okrągłego stołu**, CBOS, luty 2009

OBOP

Kolektywna pamięć i niezłatwione sprawy z II wojny światowej, OBOP, sierpień 2009

Niezmiennie oceny stanu wojennego, 1991-2001, OPOB, grudzień 2001

O odświętnej pamięci narodowej, OBOP, listopad 2004

Oświęcim – przeszłość a teraźniejszość w opiniach Polaków, OBOP luty 2000

Pamięć o stanie wojennym dwadzieścia lat później, OBOP, grudzień 2001

Pamięć po PZPR. W pięćdziesiątą rocznicę powstania Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, OBOP, grudzień 1998

Świadomość historyczna Polaków, OBOP, kwiecień 1996